

Wildwallen en houtwallen

Iets over hun functie in verleden, heden en toekomst

K. J. Hoeksema en V. de Meester-Manger Cats

Inleiding

De laatste dertig jaar is veel gesproken, onderzocht en geschreven over houtwallen en heggen (o.a. Van Weelderden, Nijsingh, Gerritsen). Doordat de meest in het oog lopende functie, nl. die van afscheiding goedkoper op een andere manier vervuld kan worden, en wel door middel van prikkel- of schrikdraad, is er van de kant van de landbouwbedrijven een sterke neiging geweest om houtwallen en heggen op te ruimen. De kosten van het onderhoud zijn te hoog geworden en bij verwaarlozing functioneren de houtwallen niet meer als deugdelijke afscheiding. Als bovendien een moderne bedrijfsvoering behoefte heeft aan grotere percelen, verbaast het ons niet dat vele heggen en houtwallen verdwenen zijn.

Landschappelijk en ecologisch betekent dit echter een verlies. Landschappelijk, omdat houtwallen en heggen visueel aantrekkelijker zijn dan palen met draad. We hebben bovendien in Nederland al zoveel gebieden met open vlaktes. Ecologisch, omdat houtwallen en heggen voor allerlei planten en dieren een milieu vertegenwoordigen dat niet in een bos met opgaand hout gevonden wordt; maar dit specifieke milieu gaat ook al verloren wanneer de houtwallen en heggen niet goed onderhouden worden.

Verder hebben bepaalde houtwallen nog een geschiedkundige betekenis in zover zij eeuwenlang de scheiding zijn geweest van het toenmaals als bouwland in cultuur genomen gebied en de woeste gronden. We bedoelen de *wildwallen*, die meestal in de verzamelnaam houtwallen begrepen zijn, maar die als landschappelijk element toch een heel speciale plaats innemen. En gaat de waardering voor een cultuurlandschap vaak niet samen met het feest der herkenning? Er zijn nog vele restanten van deze wildwallen maar vaak in zeer verwaarloosde staat. In het voorliggende artikel willen we op verzoek van de redactie aandacht besteden aan het probleem van de wildwallen en ervoor pleiten om dat, wat nu nog over is, in zo goed mogelijke staat van onderhoud te brengen. Deze vorm van natuurbescherming is minder spectaculair dan aankoop en beheer van een na-

tuurgebied, maar we hopen aan te tonen dat het toch de moeite waard is hiervoor gemeenschapsgelden te voteren.

Ontstaan van de wildwallen

Telkens wanneer onze voorvaders voor het eerst grond in cultuur namen voor de akkerbouw, dan moesten deze gronden voldoen aan de eisen die deze vorm van akkerbouw stelde. De gewassen waren eeuwenlang granen voor brood: wintergranen, die in de herfst gezaaid werden, als tere klemplantjes moesten overwinteren om in het voorjaar door te groeien en in de zomer regelmatig elk jaar een oogst op te leveren. In onze zandgebieden kwamen de bosgronden met een goede natuurlijke ontwatering en een goede strooiselvertering hiervoor allereerst in aanmerking. Daar is dan vaak een ondergroei van kruiden en op de open plaatsen beginnen de grassen een grotere rol te spelen. Maar als de mens juist daar zijn bouwland aanlegt onttrekt hij het grove wild zijn fourageermogelijkheden en dat betekent dat er een zo goed mogelijke afscheiding tegen het nog resterende bos gemaakt moest worden. Het malse jonge graan is natuurlijk heel aantrekkelijk voor het wild en de schade is gauw groot omdat na een zekere datum afgetopte granen niet meer in de aar schieten. Daarom is bij bouwland de behoefte aan een betrouwbare afscheiding groter dan bij grasland, waar de schade van eventuele wildvraat veel beperkter blijft. De wildwallen waren om deze reden dus meestal breder dan de houtwallen tussen twee percelen grasland.

Vaak bestond een wildwal niet uit één greppel met één dicht begroeide wal, maar maakte men twee wallen parallel aan elkaar, zodat er in totaal drie greppels waren. Uit de binnenste greppel kon men strooisel halen voor de potstal. Voorbeelden van zo'n dubbele houtwal zijn nog te vinden onder Lunteren en in Zuid-Limburg. Zo'n dubbele wildwal heeft als voordeel dat de struiken op de wallen na elkaar gekapt of gesnoeid konden worden, zodat er steeds één ondoordringbare strook aanwezig was. Hoe men

die ondoordringbaarheid precies wist te bereiken, is niet bekend. Misschien was het dichte struikenstruweel op zichzelf al voldoende, misschien werden de levende twijgen door elkaar gevlochten zoals op enkele plaatsen in Engeland nog gebeurt met de melddoornheggen (Heybroek, 1973), maar meer voor de hand ligt het te veronderstellen dat de afgekapte takken werden gebruikt voor dit doel.

Op die plaatsen waar de wildwal de afscheiding vormt tussen het bouwland en de zwaar afgeplagde heidegronden die neiging hadden om te gaan stuiven, heeft men altijd behoefte gehad aan een brede wildval, die dan ook wel *zandgraaf* genoemd werd en die zeker niet in één keer gekapt werd. De bescherming tegen het stulfzand was vanaf de late middeleeuwen een groot probleem. In Kootwijk zijn zelfs volledig overstoven buurtschappen gevonden. Vooral bij westelijk van het bouwland gelegen stuifzandgebieden (op de Veluwe en in Drente "zand" genoemd) kan de ingestoven rand wel 10 meter hoger zijn dan het naast gelegen bouwland. We kennen deze voorbeelden uit Drente, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg.

Ontstaan van houtwallen

Wanneer men vee houdt en dit niet steeds onder toezicht van herder of veehoeder laat grazen, is er behoefte aan een afgrenzing van naburige percelen. In de lage natte delen van ons land, b.v. de veenstreken en kleigebieden, kan hier heel gemakkelijk in voorzien worden door middel van een sloot. Maar dan moest er natuurlijk wel de zekerheid zijn dat er gedurende het gehele weideselzoen water in die sloot bleef staan. Komen we nu in onze zandgebieden, van Drente bijv., dan is in de lage delen van de beekdalen wel voldoende water geweest, maar in de zandige randen van die dalen was dit in de zomer niet het geval. Op die plaatsen is men dan voor de perceelsafgrenzing houtwallen gaan maken. Zo'n houtwal is vaak niet meer dan ca. 2 m breed met aan weerszijden een diepe greppel. Foto 1, genomen onder Onna bij Steenwijk, laat zien hoe de perceelsgrens die op het hoge zandige gebied gevormd wordt door een houtwal, in de lage veengrond over gaat in een sloot. De huidige lage waterstanden maken dan nog een extra afscheiding met prikkeldraad nodig.

Bij Steenwijkerwold-Oldemarkt komt een heel mooi houtwallenlandschap voor dat een duidelijke relatie heeft met de bodemgesteldheid, evenals vroeger in het land van Vollenhove. Op geringe diepte ligt daar namelijk een zo dik pakket kelleem dat, ondanks vrij grote hoogteverschillen, de kelleem

nergens ontbreekt. De grond was periodiek te nat om als bouwland voor wintergranen gebruikt te kunnen worden. Er groeide een rijk bos dat na ontginning geschikt was voor grasland. De topografie was zodanig geaccidenteerd dat er geen water in de sloten kon blijven staan zodat men ook hier voor de afscheiding aangewezen was op houtwallen. Houtwallen als afscheiding tussen grasland werden nooit geconfronteerd met verstulping en behoeften om die reden dan ook niet breed te zijn. Foto 2 toont zulk een houtwal, die kort geleden is gekapt en daarom van draad voorzien.

Wildwallen op oude kaarten

Bij het zoeken naar gegevens omtrent wildwallen in de literatuur bleek dat zij nergens apart worden beschreven, maar slechts enkele malen in één adem worden genoemd met houtwallen. Toch staan zij duidelijk aangegeven op oude kaarten. We kunnen zelfs heel dicht bij huis blijven: De redactie van het Nederlands Bosbouw Tijdschrift is gevestigd aan de Bosrandweg te Wageningen, een weg die op de rand loopt van de oude landbouwgrond - de Wageningse Eng - en het bos van de Dorschkamp. Deze weg die zich nog voortslingert tussen bouwland enerzijds en eikenhakhout en villabouw anderzijds, wordt verderop Zoomweg genoemd. Kijkt men op de oude kaarten van Witteroos uit 1570 en van van Geelkerken uit 1649 (beide kaarten zijn gereproduceerd in de dissertatie van Oosting) dan vindt men deze weg terug op de grens van wild onontgonnen bosgebied en bouwland onder de naam van "Wildgraaf" en "die Wilt Graeff".

De essen van de Drentse dorpen Havelte, Diever, Uffelte, Eursinger en Vledder zijn alle met wildwallen omrand geweest. Op de stafkaart nr 16, Steenwijk



Foto 1. Perceelsgrens wordt op hoog zandig gebied gevormd door een houtwal. In lage veengrond wordt hij voortgezet door een sloot, bij Onna, Steenwijk.



Foto 2. Gekapte houtwal, afgezet met draad.

Oost, zijn duidelijk nog restanten van deze wildwallen te zien.

Uit overlevering weten we dat de wegen die door deze landbouwgebieden liepen met een hek werden afgesloten. Dit is bekend van de Postweg door de Uffelter Es. Harm Tiesing, die over landbouw en volksleven van oostelijk Drente schrijft, vertelt dat men het hek moest sluiten wanneer men de weg door de Borger binnenes nam. Bij Wageningen zorgde een zekere "Geurt van 't hekke" voor het sluiten van het hek over de weg die nu Geertjesweg heet.

Ouderdom van wildwallen

Wanneer de eerste wildwallen zijn aangelegd valt moeilijk na te gaan. Wel weten we dat het bouwland van Havelte aan het eind van de dertiende eeuw reeds zijn maximale uitbreiding had. Dit is af te leiden uit de ligging van de kerk, die aan de rand van de toenmalige gemeenschappelijke woeste grond, dus nog net op de onverdeelde markergronden, werd gebouwd. Om het kerkhof is een meidoornhaag en zowel van de Havelter als van de Uffelter kant, kan men het kerkhof alleen bereiken over een wildrooster. De kerkgangers worden er via fuikachtig opgestelde muurtjes overheengeleid. Volgens zeggen zijn de roosters om "herten, reeën en de duivel tegen te houden"; een logische gedachte als we er van uit gaan dat de duivel ook met hoeven uitgerust is. Hoe het ook zij, het wildrooster was en is er kennelijk niet om vee tegen te houden, want het vee liep niet hier, maar op de lagere graslanden van het beekdal van de Oude Vaart.

We zouden ons ook af kunnen vragen hoe lang de wildwallen in functie zijn geweest. Het zal van de wildstand in het achtergelegen gebied hebben afgehangen. Mogelijk heeft daarbij de schapenhouderij een rol gespeeld. De schaapskuddes werden op de hei en de woeste gronden die achter de wildwal la-

gen, geweld. Naarmate dit terrein intensiever werd gebruikt, bleef het wild op een grotere afstand en ondervond men dus minder last van wildschade.

Begroeiing van de wildwal

Het ligt voor de hand dat men de wildwallen beplante met struiken uit het ontgonnen land. Wat betreft de Drentse situatie, daar zijn vaak plaatsnamen van oude dorpen ontleend aan het woord "holt", hetgeen "opgaand hout" betekent, zoals Uffo-holte dat Uffelte werd. Ook Havelte komt van holt. Dit holt was elkenbos. We kunnen aannemen dat de wildwallen voornamelijk met elkenhakhout begroeid waren en dat dit zo is gebleven tot de tijd dat de Amerikaanse vogelkers (*Prunus serotina*) werd ingevoerd. Langs veel bosranden in Drente is deze de elken gaan verdringen. De oude wildwal om de noordes van Uffelte is er een slachtoffer van geworden. Waar het keileem op geringe diepte zit blijkt de braam goed te gedijen en wanneer bramentakken aan de afrastering deelnemen, hoeft deze niet zo breed te zijn. Dit is het geval bij de Eursinger binnenes.

Een studie naar de vegetatie van houtwallen in verband met de bodemgesteldheid is door M. van Blom-van Teyn gedaan in de Gelderse Vallei. Zij inventariseerde een kleine twintig houtwallen en deelde hen in naar vegetatietype. Deze houtwallen blijken enorm soortenrijk te zijn en worden beschouwd als refugia van de eertijds overvloedige flora van dit gebied.

Goed onderhouden hout- en wildwallen

Een houtwal behoort ongeveer 2 tot 4 meter breed te zijn, een wildwal is zeker 10 tot 12 meter breed, de greppel moet vrij diep zijn. De bomen die op de houtwal geplant worden hebben dan een goed ontwaterde bovenlaag, hetgeen vooral voor lage gebieden van belang is zoals bij Steenwijkerwold. Hier staan veel essen, hoewel deze boom toch wel gevoelig is voor vochtoverlast. Men dient de struiken geregeld te snoeien en de greppel te onderhouden, dan is er geen kans dat er wortels van de houtwal in het ernaast gelegen cultuurland doordringen. Wordt het onderhoud verwaarloosd dan schieten de bomen hoog op, hetgeen licht-, voedsel- en waterconcurrentie betekent met het gewas ernaast. Tevens bezorgen dan de boomwortels die wel 10 meter ver het cultuurland kunnen binnendringen, last bij de grondbewerking. Dit alles geldt zowel voor hout- als voor wildwallen.

Behoud van hout- en wildwallen

Als men hout- en wildwallen wil behouden kan dit alleen bereikt worden met een goed onderhoudsplan. Zo zou bij elk landschapsplan ook een beheersplan gemaakt moeten worden en worden nageleefd. Bij de ruilverkaveling in de gemeente Vledder zijn niet alleen de wegen, maar ook de houtwallen overgedragen aan de gemeente, een oplossing die wellicht voor navolging in aanmerking komt. Immers, waar het onderhoud voor particuliere eigenaren te kostbaar wordt, kan zodoende het landschap door en voor de gemeenschap in stand worden gehouden. Ook valt te denken aan vrijwilligerswerk zoals bij het knotten van de wilgen.

Voordelen van behoud en onderhoud

Uit het bovenstaande is gebleken dat het uit functioneel oogpunt gewenst is om hout- en wildwallen te onderhouden. Voor behoud en onderhoud is ook veel te zeggen als we kijken vanuit de ecologische, landschappelijke en historische gezichtshoek.

Lage dichte houtwallen hebben een rijkere biotoop dan de uitgegroeide. De dichte struikachtige vegetatie is dan te weinig aanwezig en daar hebben juist de kleine vogelsoorten behoefte aan. In het tamelijk open landschap van de Gelderse Vallei vindt M. Blom-van Teyn bij een inventarisatie van enkele houtwallen een groot aantal van deze vogelsoorten: merel, zanglijster, spotvogel, fitis, winterkoning, heggemus, tjiftjaf, grasmus, geelgors, grauwe vliegen-vanger, groenling, braamsluiper, tuinfluiter, kneu, koolmees en tortelduif. Bovendien is van enkele soorten het aantal individuen tamelijk hoog. Zij stelt

dat het minimum areaal van een houtwal 2000 m² zou moeten bedragen voor deze vogels.

In Engeland is er bij de discussie over heggen herhaaldelijk op gewezen dat het de kleine nuttige vogelsoorten zijn die bevorderd worden door heggen en lage bosjes. De hoge bomen in het landschap daarentegen worden gebruikt door schadelijke vogels zoals kraaien, eksters en houtduiven. Van deze vogels worden wij toch al steeds meer vergeven.

Ook uit landschappelijk oogpunt is er veel voor te zeggen om de beplanting te houden of te brengen in een vorm die past bij het oorspronkelijk gebruik. Dit geldt zeker voor hout- en wildwallen evenals voor het geboomte om de boerderijen. In ons klimaat is er immers vaak behoefte aan beschutting.

De historische kant willen we graag met het volgende voorbeeld illustreren.

Pleidooi voor het herstel van een wildwal

Momenteel is er nergens in ons land een wildwal te vinden in zijn oorspronkelijke vorm. Als we ons afvragen welke wildwal in aanmerking zou komen voor herstel, dan gaan de gedachten meteen naar de wildwal bij de boerderij "de Kreeel" op de Ginkelse hei ten noorden van de weg Ede-Arnhem. De wal is er nog, maar het eikenhakhout is uitgegroeid tot vrij hoge eikebomen; en hoe groter de bomen des te groter de kans op stormschade. Ondergroei is er niet. (foto's 3 en 4). Het bijzondere van deze plek is dat hier een landbouwbedrijf te vinden is met nog vrijwel hetzelfde grondgebruik als 500 jaar geleden. Tegen de wildwal ligt een schaapskooi die nog gebruikt wordt door de kudde die geweld wordt op de Ginkelse hei. Deze kooi ligt tegen de binnenkant van



Foto 3. Verwaarloosde wildwal bij de schaapskooi nabij de boerderij.



Foto 4. "De Kreeel" op de Ginkelse hei.

de wildwal aan de rand van het bouwland. Dit is in drie percelen verdeeld, waarin we een overblijfsel kunnen zien van het oude drieslagsysteem. De schapen kwamen door een opening in de wildwal direct op de hei. Zij liepen dus nooit langs het bouwland en konden geen schade aan het gewas toebrengen. Het bouwland ligt dicht bij de schaapskooi, hetgeen heel efficiënt was voor het verspreiden van de mest. Aan de andere kant van het bouwland bevond zich de boerderij met het lager gelegen grasland voor de trekderren, die onontbeerlijk waren in het gesloten landbouwsysteem van weleer. Ook was hier water van de beek. - Met niet al te veel moeite en kosten zou hier het landschappelijk beeld van de voorbije eeuwen hersteld kunnen worden, hetgeen aantrekkelijk is omdat hier de schaapskooi nog werkelijk in gebruik is.

In dit artikel zijn slechts enkele voorbeelden genoemd van plaatsen waar vroeger wildwallen in functie zijn geweest en nu nog de resten, voornamelijk de wal, te zien zijn. Er zijn zeker meer van zulke plaatsen te vinden in ons land. Het is te hopen dat degenen onder wier beheer deze landschapselementen met historische achtergrond vallen, moeite zullen doen om ze voor het nageslacht te behouden.

Beschikking onderhoudsovereenkomsten landschapselementen

Toelichting

In de 'Nota betreffende relatie aangeduid als natuur- en landschapsbehoud', meestaal 1974-1975, 13 285, nr. 2) is sprake van twee typen overeenkomsten, te weten de beheersovereenkomsten en de onderhoudsovereenkomst. Met de beheersovereenkomst wordt beoogd een mede op doeleinden van natuur- en landschapsbeheer gerichte agrarische bedrijfsvoering te bevorderen tegen een van overheidswege te verstrekken vergoeding, het zogenoemde beheersinkomen. De ten behoeve van het afsluiten van beheersovereenkomsten ontwikkelde de Beschikking beheersovereenkomsten (Stcrt. 1977, 107). Op grond van de onderhavige Beschikking onderhoudsovereenkomsten landschapselementen kunnen ten behoeve van het instandblijven van landschapselementen, die uit een oogpunt van natuur- en landschapsbescherming van groot belang worden geacht, onderhoudsovereenkomsten worden afgesloten. Bij een onderhoudsovereenkomst verblindt de gebruiksgerechtigde zich jegens de Staat tot het onderhouden van een of meer landschapselementen, zulks tegen een geldelijke vergoeding.

Onder landschapselementen waarvoor in beginsel een onderhoudsovereenkomst kan worden afgesloten worden begrepen diverse typen van - ongebouwde - elementen zoals bosjes, houtwallen en -singels, knotbomen, heideresantanten, kolken, poelen, stellranden en grachten. De toepassingsfeer van de beschikking wordt echter beperkt tot elementen van grote landschappelijke, natuurwetenschappelijke

Literatuur

- Blom-van Teyn, M. van. 1967. Enkele houtwallen in de Gelderse Vallei, een onderzoek naar hun minimum areaal, stencil. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Edelman, C. H., 1943. De geschriften van Harm Tiesing, over de landbouw en het volksleven in Oost-Drente.
- Heybroek, H. M. 1973. De melodoorn als levend, bloeiend, besdragend prikkeldraad. Ned. Bosbouw Tijdschr. 45 (11): 317-320.
- Gerritsen, A. Heggen en houtwallen. Biologische betekenis en biologische effecten op het aangrenzende kultuurland, stencil. Rijksuniversiteit Utrecht 1973 en 1975.
- Loeff, J. A. van der, 1948. Hout- en wildwallen. 1948. Landbouwk. Tijdschr. 60: 249-256.
- Nijssingh, B. 1974. Het verlies aan houtwallen. Een onderzoek naar de afname van houtwallen, houtranden en aarden wallen gedurende de periode 1896 tot 1973 in de ruilverkaveling Grollo-Schoonlo, stencil. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Oosting, W. A. J. 1936. Bodemkunde en bodemkartering, hln hoofdzak van Wageningen en omgeving. Proefschrift Wageningen.
- Oosting, W. A. J. 1938. Verdere bijdrage tot de agronomische kartografie en toponymie van Wageningen e.o. Landb.k. Tijdschr. 50: 118-120.
- Weelderen, A. W. H. van. 1965. Heggen, houtwallen en windschermen. Biologische en houtteeltkundige aspecten, stencil. Landbouwhogeschool, Wageningen. 66p.

lijke of cultuurhistorische betekenis die, overeenkomstig door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk nader gestelde regelen, door de Directie van het Staatsbosbeheer als zodanig worden aangemerkt. Daarbij kunnen zich twee mogelijkheden voordoen. Ofwel het landschapselement is, landelijk gezien op zichzelf van grote betekenis in bovenbedoelde zin. Ofwel het landschapselement ontleent die grote betekenis (mede) aan de omstandigheid, dat het gebied dan wel de situatie waarvan het deel uitmaakt in zijn totaliteit, landelijk gezien, uit een oogpunt van natuur- en landschapsbescherming van groot belang wordt geacht. Over deze toepassingsfeer zullen binnenkort bij een nadere beschikking regelen worden gesteld.

De verantwoordelijkheid van de rijksoverheid voor de instandhouding van landschapselementen beperkt zich derhalve tot landschapselementen die op zichzelf of in hun context van landelijk belang worden geacht. Dit wil overigens niet zeggen, dat mede met de instandhouding en het onderhoud van landschapselementen die buiten de toepassingsfeer van deze beschikking vallen geen algemeen, belang diende zou zijn. Er wordt echter van uitgegaan, dat ook provincies en gemeenten, benevens openbare lichamen als waterschappen en recreatieschappen een taak hebben met betrekking tot het instandhouden van landschapselementen. Daarenboven is het onderhouden van landschapselementen niet alleen een verantwoordelijkheid van de overheid, maar ook van de burger zelf. Van particulieren mag immers redelijkerwijs verwacht worden dat zij, ook zonder financiële vergoeding, in het algemeen belang een bijdrage leveren aan de instandhouding van het landschap. Gegeven dit uitgangspunt, zullen voor landschapselementen dan ook slechts onderhoudsovereenkomsten worden afgesloten indien er voor zover die elementen naar

aantal of oppervlakte een bepaald minimum overschrijden.

Gezien de grote verscheidenheid aan landschapselementen in Nederland en de daardoor optredende verschillen in onderhoud, zullen voor diverse typen van elementen verschillende modellen voor overeenkomsten worden opgesteld. Deze zullen enerzijds voldoen aan de algemene opzet zoals die is vastgelegd in de onderhavige beschikking, maar anderzijds variëren in de omschrijving van de onderhoudsverplichtingen en derhalve ook in het bedrag van de vergoedingen. Er blijft voorts ruimte voor specifieke onderhoudshandelingen en daarop betrekking hebbende voorwaarden zoals die in een concreet geval gewenst of noodzakelijk kunnen zijn. De vergoeding kan zijn opgebouwd uit vier componenten, te weten:

— honorering van de onderhoudswerkzaamheden en vergoeding van de benodigde materialen, niet zijnde gereedschappen;

— vergoeding van de vaste lasten zoals waterschapslasten en grondbelasting;

— vergoeding voor een eventueel optierecht op aankoop van de grond door de Staat;

— vergoeding van kosten en lasten die het gevolg zijn van de opnemings van bijzondere voorwaarden.

Voor de berekening van de vergoeding van de arbeidsprestatie zal het C.A.O.-uurloon als basis dienen, waarbij de onderscheiden onderhoudswerkzaamheden zoveel mogelijk zullen worden genormeerd. De vergoeding van de vaste lasten wordt alleen gegeven aan een gebruiksgerechtigde die tevens elgenaar van het betrokken landschapselement is. Deze vergoeding zal in het algemeen een relatief gering bedrag vormen, gezien de beperkte oppervlakte van de meeste typen landschapselementen.

Evenals ingevolge de Beschikking natuurbijdragen (Stcrt. 1976, 182) worden de vaste lasten niettemin vergoed, aangezien zij in hun totaliteit de laatste jaren niet onaanvaardbaar zijn verzwaaard terwijl de betrokken landschapselementen gewoonlijk geen rendement opleveren.

Ten aanzien van het vestigen van een optierecht op het betrokken landschapselement door de Staat zal zeer selectief te werk worden gegaan. Met name zal vestiging van dit recht worden nagestreefd als het gaat om op zichzelf bijzonder waardevolle landschapselementen in bijzonder waardevolle situaties, om zodanige elementen in of nabij natuurreservaten of om elementen waarvan het onderhoud via de te sluiten onderhoudsovereenkomst relatief hoge bedragen van de Staat zal gaan vergen.

De hoogte van de vergoedingen zal jaarlijks worden aangepast aan de loon- en prijsontwikkeling en aan de stijging van de vaste lasten. Indien de onderhoudswerkzaamheden

worden uitgevoerd met behulp van arbeid waarvoor van overheidswege anderszins een subsidie wordt verleend, zal de onderhoudsvergoeding naar evenredigheid worden verminderd. Het betreft hier voornamelijk regelingen, projecten en werkverbanden in het kader van de aanvullende werkgelegenheid, zoals de zogenoemde E-regeling, de WSW en dergelijke.

De relatie tussen de Beschikking onderhoudsovereenkomsten landschapselementen en de Beschikking beheersovereenkomsten vraagt nog enige toelichting. Er kunnen onderhoudsovereenkomsten worden afgesloten voor landschapselementen in beheers- en reservaatgebieden als bedoeld in de Beschikking beheersovereenkomsten zolang nog geen beheersovereenkomsten zijn afgesloten. Zodra evenwel op grond van de laatstgenoemde beschikking beheersovereenkomsten worden afgesloten, wordt de onderhoudsovereenkomst opgenomen in de beheersovereenkomst. De onderhoudsovereenkomst vervalt dan op het moment waarop de beheersovereenkomst wordt gesloten.

Geschillen welke voortvloeien uit onderhoudsovereenkomsten kunnen door partijen worden voorgelegd aan een geschillencommissie. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen enerzijds de vaste geschillencommissie die per provincie wordt ingesteld op grond van de Beschikking beheersovereenkomsten en anderzijds een geschillencommissie welke ad hoc in het leven kan worden geroepen. Het is de bedoeling dat ondernemers van landbouwbedrijven zich wenden tot de vaste geschillencommissie in hun provincie. Andere gebruiksgerechtigden kunnen dit desgewenst eveneens doen, doch hebben de vrijheid hun belangen in handen te leggen van een commissie welke uitsluitend voor het betrokken geschil wordt geformeerd.

Landschapselementen, voor het onderhoud waarvan de rijksoverheid reeds een andere voorziening heeft getroffen, zullen in beginsel niet voor toepassing van de onderhavige beschikking in aanmerking komen. Het betreft hier onder meer de elementen waarvoor een bijdrage op grond van de Beschikking bosbijdragen of de Beschikking natuurbijdragen (beide Stcrt. 1976, 182) kan worden verleend en elementen in terreinen van de particuliere natuurbeschermingsorganisaties, die van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk een bijdrage in het terreinbeheer ontvangen.

In dit verband wordt er, wellicht ten overvloede, op gewezen, dat de fiscale voordelen die worden genoten als gevolg van rangschikking van een terrein onder de Natuurwettelijke wet 1928 niet als bijdrage worden aangemerkt.

Overgenomen uit: Nederlandse Staatscourant 19 september 1977, nr. 182.

Boekbespreking

Boombast als voedsel voor vee en mens

Andreas Ropeld: Skav. Ein studie i eldre tids fôr-problem. With English summary. Utgjeve av Norsk Folkemuseum. Oslo-Bergen 1960. X + 387 pag. (Een studie van voederproblemen in vroegere tijden).

Nu er allerwege aandacht is voor de vraag wat de boom ons kan leveren behalve hout, kan het goed zijn weer eens te inventariseren welk gebruik onze verre voorouders van de bomen in hun omgeving maakten. Het blijkt dat veel oude gebruiken in Europa het langst stand gehouden hebben in de Alpen enerzijds en in Scandinavië anderzijds, reden waarom men deze gebieden wel "kulturelle Reliktlandschappen" genoemd heeft. Dit garandeert omgekeerd na-

tuurlijk nog niet dat alle daar voorkomende gebruiken in vroeger tijden een algemene verbreiding hebben gehad, maar het maakt ze wel tot interessante studiegebieden.

Het hier besproken boekje is een grondige en uitvoerige studie over het gebruik van boombast in het Noorse bergland. "Skav" is feitelijk hetzelfde woord als ons "schaafsel", maar in Noorwegen kan het gebruikt worden in de betekenis van "boombastschaafsel voor veevoer". Bij een enquête van 1947-1954 in 405 landelijke districten bleek de grote verbreiding van het gebruik van dit schaafsel: in 125 districten was het gebruik bekend als normaal voer in het grootste deel van de stalperiode, in 245 had het als bijvoer of noodvoer gediend, in 35 was het geheel onbekend. Ten tijde van de enquête waren er 116 districten waar het gebruik nog voortduurde, ultraard in steeds verminderende mate.

Historische gegevens wijzen er inmiddels op dat het gebruik vroeger nog veel intensiever en algemener was dan uit de enquête bleek: boombast was een vanzelfsprekend onderdeel van de wintervoeding.

Vrijwel alle loofboomsoorten werden gebruikt, slechts bij uitzondering naaldbomen. Bij de loofbomen waren nog het minst geliefd de elzen en vele wilgen, maar ook de berk werd relatief weinig gebruikt als er andere soorten beschikbaar waren. Ook de hazelaar werd minder gebruikt dan zijn wijde verspreiding zou doen verwachten. Daarentegen werden es, esp, elk, *Salix caprea*, lijsterbes, wilde appel en vogelkers *Prunus padus* veel en graag gebruikt, met hoogstens lokaal wisselende voorkeur, en elk met zijn eigen bijzonderheden: vogelkers zou goed voor de botten van de koe zijn, maar gaf een sterke smaak aan de melk.

De lijsterbes, die in de Scandinavische folklore een grote rol speelt, werd als zeer goed beoordeeld, ook in Zweden. Wel had men magische voorstellingen over een lijsterbes die op een andere boom groeide: bast van zo'n "parasitaire" lijsterbes zou giftig voor de koelen zijn, of was in gebruik als aphrodisiacum.

Lindebast werd weinig als veevoer gebruikt, daar de bast bestemd was om er touw van te maken. Voor dit doel werd de soort ook aangeplant.

Een speciale plaats nam de iep in. Iepebast was verreweg de beste voor het vee: men zei dat de koelen pas weer goed melk gingen geven in het voorjaar als ze lepebast kregen. Het werd ook als kalvervoer gebruikt, en om de ossen vet te mesten. Toch aarzelden de boeren om lepebast aan hun vee te geven: het diende nl. ook als voedsel voor de mens. De iep was de "broodvruchtboom van het Noorden", van het bastmeel werd brood gemaakt. Dit gebeurde vooral in jaren van misoogst, maar op enkele plaatsen ook als geregelde toevoeging in het brood. Hij moest dus in elk geval gespaard worden voor slechte jaren, en werd met respect behandeld; een iep kappen, dat dééd je daarom niet. Hier- van worden vele voorbeelden gegeven, één nog in 1955.

De iep komt slechts spaarzaam in Noorwegen voor, en in hongerjaren trok men dan ook ver weg om lepebast te halen, of om deze te ruilen tegen de beste vis. Er zijn voorbeelden dat een iep als een kostbaar bruidsgeschenk werd gegeven, en dat in een groep iepen elke boom een andere elgenaar had. Men kon een iep bezitten die op andermans erf stond. Diefstal van lepebast kwam voor. Volgens overlevering werd de iep in twee streken geheel uitgerooid tijdens de hongerjaren 1810-1812. Anderzijds werden iepen veel voor dit doel en ook voor het loofvoer aangeplant, soms werd daar een premie voor uitgelooft. Het loof werd nl. ook algemeen gebruikt om de varkens mee te voeren, een gebruik dat eveneens uit de Alpen bekend is.

In streken waar geen iepen voorkwamen werd in slechte jaren ook wel brood gemaakt van bastmeel van groveden (dit wist ook onze Staring toen hij zijn ode "Aan mijn den- nen" schreef).

Het boek geeft veel details over de techniek van het verzamelen en bereiden van het schaafsel (dat moest flinterdun gesneden zijn, in stroken van 20-40 cm lang, en mocht ook iets van het buitenste hout bevatten), van de gespecialiseerde messen en andere gereedschappen die daarvoor gebruikt werden, en van de werkwijzen, inclusief de gebruikte terminologie. Interessant is bijv. dat in het zuidwesten van het land het schaafsel, maar ook het hout met de bast er nog om en de fijnere twijgen (die in hun geheel gevoerd werden) "mork" genoemd werden. Het markaskog, of marka-bos, was dan het bos en ongecultiveerde land

waarin de "mork" gewonnen werd. Er was ook een werkwoord "marka" of "morka": het verzamelen van takken of bosvoer voor de beesten. Het oud-Noorse woord mork zou gewoon "bos" betekenen. Zo zou men zich dus voor ons woord "marke" de volgende betekenisontwikkeling kunnen voorstellen: bos → bosvoer → gebied waar voer verzameld wordt → gemeenschappelijke bossen en woeste gronden → de organisatie die het gebruik daarvan regelt. Dit in afwijking van de bekende afleiding die uitgaat van "mark" in de betekenis van "grens".

Het bastschaafsel werd vooral aan runderen, schapen en geiten gevoerd, soms aan paarden. Vaak werd het apart gevoerd, soms gemengd met slecht hooi om dit beter verteerbaar te maken. Het was echter verkeerd om een koe alleen maar bastschaafsel te voeren: dan mislukte het herkauwen doordat het voedsel niet werd teruggegeven uit de eerste maag. Daarom moest in de loop van de dag altijd hooi of stro bijgevoerd worden. Alleen voor lepebast was dat niet nodig. In sommige streken werd het schaafsel gekookt of met heet water aangemengd. Ook werd wel bastmeel gemaakt van bast die na het rijzen van het sap in het voorjaar was afgepeld, daarna gedroogd; met een vlegel kleingeslagen, en gemalen in een molen.

De verschillende soorten bastschaafsel hadden verschillende effecten op hoeveelheid, kleur, kwaliteit, geur en smaak van de melk, room en boter. Veel informanten gaven op dat dit voer erg goed was voor de gezondheid van het vee - het zou ook goed zijn tegen gebreksziekten. Koelen die bast hadden gekregen in de wintervoeding waren er duidelijk beter aan toe dan degenen die alleen hooi kregen, ze hadden o.a. veel minder beenziekte, en er werd daarom meer voor betaald door de veehandelaar. Aangezien de calorische waarde van de bast bij analyse niet zo erg hoog blijkt te zijn, moeten we volgens de auteur aan een specifieke werking van het schaafsel op de gezondheid van het vee denken.

Tenslotte worden vele "skavrimer" besproken, dat zijn gezegdes en rijmen die bij de boerenbevolking leefden en waarin haar ervaring met de verschillende soorten van bastschaafsel was vastgelegd, zoals: "Almen gjøder, rognen fjøder, selja svelter, vieren velter, hegg set merg i legg" (de iep maakt vet, de lijsterbes voedt, *Salix caprea* hongert uit, de (andere) wilg laat de koe door zijn poten zakken, vogelkers zet (bij) de koe merg (kracht) in zijn poten).

De literatuurlijst is 25 pagina's lang.

(Meer informatie over het gebruik van bast van groveden en vooral iep voor het maken van brood, in Scandinavië en elders, is te vinden in: R. Nordhagen. 1954. Ethnobotanical studies on barkbread and the employment of wych-elm under natural husbandry. Danmarks Geol. Unders. II. Raekke, nr. 80, 262-308.)

H.M.H.